

BOGDAN SOJKIN

CZYNNIKI I POZIOMY ANALIZY W BADANIACH KONSUMPCJI ŻYWNOŚCI

Uczestniczenie człowieka w gospodarowaniu nie ogranicza się do wytwarzania dóbr materialnych. Formą, a także celem uczestnictwa jest przede wszystkim konsumpcja, zarówno dlatego, że jest ona niezbędna dla reprodukcji, jak i dlatego, że stanowi potwierdzenie celowości procesów i rezultatów wytwarzania¹. Rangę konsumpcji w procesie gospodarowania podnosi dodatkowo jej bezpośredni związek z poziomem życia społeczeństwa. Wszystko to powoduje, że spożycie jest jedną z bardziej istotnych kategorii ekonomicznych, której obserwacja i badanie posiada duże znaczenie tak z ekonomicznego jak i społecznego punktu widzenia.

Badanie konsumpcji ze względu na jej złożoność i powiązania jest zadaniem trudnym i wielokierunkowym. Konsumpcja jest nie tylko bezpośrednim aktem spożycia zaspokajającym indywidualną potrzebę, ale również skomplikowanym procesem postaw, działań i decyzji znajdujących swe odzwierciedlenie w zachowaniach konsumpcyjnych jednostek, grup i całego społeczeństwa. Ponadto różnicuje się zależnie od miejsca i czasu, występuje łącznie z wieloma innymi zjawiskami, których oddzielenie bądź wyizolowanie nie jest możliwe w ogóle lub możliwe w ograniczonym zakresie. Jawi się zatem postulat badania spożycia w powiązaniu z innymi zjawiskami albo na ich tle.

Konsumpcja ze względu na swe znaczenie polityczno-gospodarczo-społeczne była przedmiotem szczególnego zainteresowania od połowy lat sześćdziesiątych². Wzrost zainteresowań obserwowano w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, kiedy nurt zainteresowań koncentrował się na badaniach makroekonomicznych dotyczących roli i miejsca konsumpcji w procesie gospodarowania. Główne nurty badawcze koncentrowały się wokół spożycia towarów i usług w układach czasowych, przestrzennych i społeczno-zawodowych, a także konstrukcji modelu i wzorca konsumpcji, a w tym kontekście stopnia zaspokajania potrzeb oraz międzynarodowych porównań spożycia³. Tematyka badań kon-

¹ Zob. T. Sztucki, *Model konsumpcji i rynku 2000*, IRWiK, Monografie i syntezы nr 29, Warszawa 1985, s. 36 - 42.

² Zob. M. Pohorille, *Model konsumpcji*, Ekonomista 1966 nr 2, A. Hodoly, *Problemy spożycia w Polsce*, PWE, Warszawa 1966, J. Piasny, *Miejsce konsumpcji w teorii gospodarki socjalistycznej*, Zeszyty Naukowe WSE, Poznań 1967, z. 40.

³ Literatura z tego zakresu jest obszerna a jej szczegółowe zestawienie można znaleźć w pracach: L. Beskid, *Zmiany spożycia w Polsce*, PWN, Warszawa 1972; J. Piasny, J. Woś, *Model konsumpcji w polskim piśmiennictwie ekonomicznym*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1986, z. 4; Bibliografia piśmiennictwa polskiego za lata 1960 - 1972 z zakresu zmian we wzorach i strukturze konsumpcji indywidualnej i zbiorowej, pr. zbiór, pod kier. naukowym L. Beskid, PAN IFiS, Warszawa 1974.

sumpcji realizowana była poprzez programy badawcze finansowane centralnie od lat 70-tych⁴.

Prowadzone badania odzwierciedlały szerokie spectrum problemów i zagadnień związanych z konsumpcją. Ich klasyfikacja i uporządkowanie według kierunków badań jest zadaniem trudnym. Wydaje się jednak, że można wykrzysnąć do tego celu model systemu konsumpcji opracowany przez J. Kramer⁵. W jego obrębie wyróżnić należy trzy układy: przedmiotowy, podmiotowy i kształtowanie konsumpcji. Każdy z tych układów stanowi względnie wyodrębnioną całość o określonej strukturze oraz powiązaniach z innymi układami⁶. System konsumpcji funkcjonuje w otoczeniu składającym się z warunków: naturalnych, demograficznych, społeczno-kulturowych, ekonomicznych, polityczno-prawnych i technologicznych⁷. Pomiędzy układem konsumpcji a otoczeniem występują relacje o charakterze sprzężeń zwrotnych powodujące przemiany w poszczególnych układach, jak i w otoczeniu⁸.

W artykule skoncentrowano się na spożyciu żywności, które w badaniach konsumpcji należało i obecnie należy do tematów bardzo często podejmowanych i ciągle aktualnych. Wynika to po pierwsze, ze szczególnego znaczenia gospodarczo-społecznego, a nawet politycznego tej tematyki, po drugie z miejsca potrzeb żywnościowych w hierarchii potrzeb i po trzecie ze znaczenia konsumpcji żywności jako miernika poziomu życia⁹.

Problemy konsumpcji żywności rozpatrywane były w wielu przenikających się płaszczyznach i wymiarach. Przyjmując konwencję struktury modelu systemu konsumpcji należałoby wskazać na następujące kierunki badań spożycia żywności:

1) w układzie przedmiotowym¹⁰:

⁴ Zob. programy badawcze: *Przewidywane zmiany we wzorach konsumpcji, potrzebach kulturalnych i systemach wartości społeczeństwa polskiego*, kierowany przez J. Szczepańskiego w latach 1971 - 75; *Rynek dóbr konsumpcyjnych i usług*, kierowany przez T. Pałaszewską-Reindl w latach 1975 - 1978; *Konsumpcja i rynek w warunkach przemian społeczno-gospodarczych*, kierowany przez T. Sztuckiego w latach 1981 - 1985; *Zmiany w strukturze konsumpcji 1986 - 1990*, kierowany przez J. Kramer w latach 1986 - 1990. Ponadto zagadnienia konsumpcji omówiono w programach realizowanych w latach osiemdziesiątych: *Konsumpcja i rynek w procesach rozwoju gospodarczego*, pod kierunkiem M. Strużyckiego; *Kierunki zmian gospodarki*, pod kierunkiem H. Nasiłowskiego; *Turystyka jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego*, pod kierunkiem K. Przecławskiego.

⁵ Zob. J. Kramer, *Konsumpcja, Prawidłowości - Struktura - Przyszłość*, PWE, Warszawa 1993, s. 32 - 34.

⁶ Szerzej o pojęciach: układ, struktura, relacje itp. w pracy: S. Mynarski, *Modelowanie rynku w ujęciu systemowym*, PWN, Warszawa 1982.

⁷ Zob. K. Mazurek-Łopacińska, *Mechanizmy kształtowania konsumpcji żywności w Polsce*, Prace naukowe AE Wrocław 1986.

⁸ S. Mynarski, *Modelowanie ... op. cit.*, s. 109 - 115.

⁹ Zob. F. Budzyński, *Przemiany i prognozy konsumpcji żywności*, PWN, Warszawa 1975; H. Szulce, *Ekonomiczne instrumenty sterowania rynkiem żywnościowym*, LSW, Warszawa 1981; *Polityka i organizacja żywienia ludności*, pr. zbiór, pod red. W. Kamińskiego, PWE, Warszawa 1980; S. Gajewski, *Hierarchia i intensywność potrzeb konsumpcyjnych gospodarstw domowych*, Uniwersytet Łódzki, Acta Universitatis Lodzianensis, Łódź 1987; *Potrzeby żywnościowe gospodarstw domowych*, GUS, Warszawa 1987; A. Zienkowski, *Poziom życia. Metody mierzenia i oceny*, PWE, Warszawa 1979.

¹⁰ Zob. S. Urban, *Spożycie jednostkowe żywności w Polsce i RFN*, Wiadomości Statystyczne 1992, nr 7; J. Małysz, *Bezpieczeństwo żywnościowe*, w: *Gospodarka rynkowa a wyżywienie*, Prace i Materiały IRG, SGPiS, Warszawa 1990; S. Berger, A. Dobrzańska, B. Kowrygo i inni, *Zmiany ilościowe i jakościowe w zakresie żywienia ludności w latach 1950 - 1975*, Roczniki Nauk Rolniczych 1978, nr 175; W. Sekuła, Z. Niedziałek i inni, *Zmiany w spożyciu żywności w Polsce w latach 1950 - 1983 w przeliczeniu na energię i składniki pokarmowe*, Prace IZZ 1985, nr 38; K. Hofman, *Konsumpcja żywności w Polsce. Aspekty ekonomiczne, społeczne i żywieniowe*, PAN, IRWiK, Warszawa 1989; Cz. Kos, J. Nowak, *Tendencje spożycia żywności w wybranych krajach RWP i EWG*, PAN IRWiK, Warszawa 1988; *Polityka i organizacja żywienia ludności*, pr. zbiór, pod red. W. Kamińskiego, PWE, Warszawa 1980; W. Ciechowski, L. Rutkowski, B. Sojkin, *Przemiany w spożyciu żywności w warunkach wprowadzenia wolnego rynku*, AE Katowice, Poznań 1991; K. Senyszyn, *Konsumpcja żywności w świetle potrzeb i uwarunkowań*, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 1992.

- poziom i struktura spożycia żywności,
- pokrycie potrzeb żywnościowych (normatywne, rzeczywiste, ekonomiczne),
- porównanie spożycia;
- 2) w układzie podmiotowym¹¹:
 - spożycie żywności w gospodarstwach domowych,
 - spożycie w grupach społeczno-zawodowych,
 - przestrzenne zróżnicowanie konsumpcji,
 - zachowania konsumpcyjne ludności;
- 3) w układzie kształtowania¹²:
 - podmioty kształtujące spożycie żywności,
 - determinanty spożycia żywności,
 - modelowanie i przewidywanie spożycia,
 - mechanizmy kształtowania spożycia.

Wyróżnione podstawowe przekroje badań i analizy spożycia żywności umożliwiają kategoryzację (grupowanie) zainteresowań badawczych ale nie posiadają one charakteru rozłącznego¹³. Wynika to z faktu, że istnieją obiektywne trudności w rozdzielaniu zakresów przedmiotowych wyróżnionych kierunków badań.

Szczególne miejsce w badaniach nad spożyciem żywności zajmuje problematyka determinantów wyznaczających spożycie. Jest ona niezmiernie istotna dla opisu i wyjaśnienia mechanizmu kształtowania spożycia żywności w różnych przekrojach czasowo-przestrzennych. Określenie roli, miejsca, siły oddziaływania czy wyodrębnienia roli pojedynczego czynnika jest metodycznie proste lecz logicznie niepoprawne, bowiem owe czynniki działają jednocześnie, są ze sobą ściśle powiązane, przy czym często kierunek działania poszczególnych czynników jest odmienny.

¹¹ Zob. *Potrzeby żywnościowe gospodarstw domowych*, GUS, Materiały statystyczne nr 49, Warszawa 1987; *Spożycie artykułów żywnościowych w gospodarstwach domowych w latach 1983 - 1.986*, GUS, Studia i Prace nr 15, Warszawa 1987; T. Panek, *Analiza poziomu i struktury zaspokojenia wybranych grup potrzeb gospodarstw domowych*, Studia i materiały ZBSE, GUS, Warszawa 1991; G. Świątowy, *Rynkowe uwarunkowania zachowań konsumpcyjnych gospodarstw domowych*, Prace Naukowe AE Wrocław, Seria: Monografie i opracowania nr G1, Wrocław 1990; S. Gajewski, *Hierarchia... op. cit.*; W. Sekuła, Z. Niedziałek i inni, *Zmiany w spożyciu żywności w grupach społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych w Polsce w latach 1975 - 83*, Żywnienie Człowieka i Metabolizm 1985, nr 2; W. Sekuła, Z. Niedziałek, K. Figurska, M. Morawska, *Spożycie żywności w gospodarstwach domowych*, Wiadomości Statystyczne 1992, nr 7; J. Kramer, *Przestrzenna struktura konsumpcji*, PWE, Warszawa 1980.

¹² K. Mazurek-Łopacińska, *Mechanizm kształtowania konsumpcji żywności w Polsce*, Prace naukowe AE Wrocław, Monografie i materiały nr 31, Wrocław 1986; W. Michna, W. SztarbaHo, K. Predęcka, A. Dyka, *Modele spożycia żywności - w aspekcie polityki żywienia na lata 1986 - 1990*, IERiGŻ, Warszawa 1986; Z. Zielińska, *Długookresowe przemiany struktury spożycia żywności*, IHWiU, Warszawa 1979; *Tendencje i prognozy popytu na artykuły żywnościowe do roku 1990*, pr. zbiór, pod red. Z. Zielińskiej, IHWiU, Warszawa 1976; E. Kiezel, *Podstawy programowania spożycia żywności*, Prace Naukowe AE Katowice, Katowice 1985; *Modele konsumpcji*, pr. zbiór, pod red. W. Welfe, PWE, Warszawa 1978; J. Więcek, *Modelowanie popytu konsumpcyjnego na podstawie danych przekrojowych*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1988; W. Starzyńska, *Rynek żywności w warunkach niedoboru*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1990; *Badania przestrzenne rynku i konsumpcji*, *Przewodnik Metodyczny*, pr. zbiór, pod red. naukową S. Mynarskiego, PWN, Warszawa 1992; J. Kramer, *Konsumpcja. Przewidywalność - Struktura - Przyszłość*, PWE, Warszawa 1993.

¹³ Podkreślić należy, że większość przedstawionych kierunków została uwzględniona w realizowanym pod kierownictwem J. Kramer, *Resortowym Programie Badań Podstawowych*, RP.III.39 *Zmiany w strukturze konsumpcji*. W kilku grupach tematycznych wykonano szereg opracowań, leżących w przedmiocie zainteresowań wymienionych wyżej kierunków, dla końca lat osiemdziesiątych i okresu transformacji gospodarczej. Dotyczy to w szczególności tematów realizowanych w grupach tematycznych kierowanych przez H. Szulce, L. Frąckiewicz, T. Pałaszewską-Reindl, L. Żabińskiego i E. Kiezel.

W literaturze wykorzystuje się wiele kryteriów podziału wspomnianych determinant w zależności od zakładanych celów badawczych. Koresponduje z nimi wielość i różnorodność ich klasyfikacji.

Na ogół nie interesowano się w pracach z zakresu konsumpcji żywności pełnym zestawem determinant spożycia i nie rozpatrywano ich na różnych poziomach analizy, co jest wyraźnie akcentowane w literaturze amerykańskiej¹⁴. Owe poziomy analizy ujmowane są z jednej strony autonomicznie, a z drugiej łącznie, co pozwala na ustalenie hierarchii i porządku analizowanych czynników. Poziomy analizy traktuje się przy tym jako analizę zachowań zbiorowości ludzkich posiadających cechy przesadzające o tym, że są grupą społeczną¹⁵. Cechy te to:

- łączność przestrzenna,
- poczucie więzi,
- wzajemne zależności,
- podobieństwo ich cech społecznych,
- zajmowanie podobnej pozycji społecznej,
- kombinacje wyżej wymienionych¹⁶.

Przyjęcie odpowiedniego kryterium daje możliwość wyróżnienia poziomów analizy oraz w dalszej kolejności wyznaczenia porządku hierarchicznego badanych zmiennych.

W dotychczas prowadzonych badaniach w Polsce nad wpływem różnych czynników na spożycie żywności stosowano jak już wspomniano podejścia sprowadzające się do badania związków między pojedynczym czynnikiem (np. dochód, cena) lub grupą czynników (np. ekonomiczne, społeczno-demograficzne) a spożyciem na określonym poziomie analizy. Możliwe warianty analizy wpływu czynników na spożycie przedstawiono na rysunku 1. W dotychczas prowadzonych badaniach dominowały warianty 1-6, czyli badania miały z reguły charakter wyłączny, ograniczony do wyodrębnionych podmiotów i przedmiotów konsumpcji determinowanych przez wybrane czynniki. Brak było w literaturze przedmiotu podejścia kompleksowego uwzględniającego możliwie pełną liczbę czynników na różnych poziomach.

		mikro	mezo	makro
ilość czynników	pojedynczy czynnik	1	2	3
	grupa czynników	4	5	6
	grupy czynników	7	8	9
		poziom analizy		

Rysunek 1. Zakresy analizy spożycia w układzie czynniki – poziom

Źródło: Opracowanie własne.

¹⁴ J. N. Sheth, *Models of Buyer Behavior. Conceptual, Quantitative, and Empirical*, Harper & Row, Publishers, New York 1974; R. P. Bagozzi, *Causal Models in Marketing*, John Wiley & Sons, Toronto 1980, s. 59 - 60.

¹⁵ S. Nowak, *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa 1985, s. 100 -105.

¹⁶ Zob. S. Nowak, *Metodologia... op. cit.*, s. 101.

W literaturze z zakresu konsumpcji najczęściej zajmowano się wpływem czynników ekonomicznych na spożycie, co doprowadziło do sformułowania istotnych prawidłości: prawo Engla, paradoksy Giffena i Veblena, efekt rygla, efekt Houthakera czy krańcowa skłonność do konsumpcji¹⁷. Szczególne miejsce w badaniach nad wpływem czynników ekonomicznych na konsumpcję żywności zajmowały dochody i ceny¹⁸. W każdej publikacji poruszającej problem determinant spożycia definiowane one były jako określające bądź wyznaczające poziom i strukturę konsumpcji. Często łączono je z innymi czynnikami, szczególnie demograficznymi, starając się tym samym poszerzyć pole analizy¹⁹. Obok wspomnianych cen i dochodów uwzględniano również w grupie czynników ekonomicznych wyposażenie w dobra trwałego użytku ułatwiające, bądź przyspieszające realizację funkcji żywieniowej przez podmioty konsumpcji²⁰.

Drugą ważną grupą określającą spożycie są czynniki pozaekonomiczne, wśród których najczęściej badano oddziaływanie na zachowanie konsumpcyjne gospodarstw domowych poszczególnych zmiennych demograficznych i społeczno-zawodowych²¹. Wiąże się to z dostrzeganiem wpływu na spożycie czynnika nazywanego cyklem życia (faza rozwojowa), a odzwierciedlającym łączne oddziaływanie takich zmiennych jak: wiek głowy gospodarstwa, stan cywilny, czas trwania gospodarstwa czy liczba dzieci. Wśród innych czynników zaliczanych do tych dwóch grup zajmowano się wpływem na spożycie: wykształcenia, aktywności zawodowej kobiet, wykonywanego zawodu czy miejsca zamieszkania²². Pozostałe grupy czynników: infrastrukturalne, kulturowe czy psychologiczne stanowiły uzupełnienie prowadzonych analiz, aczkolwiek w literaturze anglojęzycznej stanowią przedmiot głębszego zainteresowania²³.

¹⁷ Szerzej omówienie tych prawidłości można znaleźć w pracy: Z. Krasiński, J. Piasny, II. Szulce, *Ekonomika konsumpcji*, PWE, Warszawa 1984, s. 151 - 171.

¹⁸ W. Starzyńska, *Rynek żywnościowy w warunkach niedoboru. Studium statystyczno-ekonomiczne*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1990; L. Żabiński (red.), *Mechanizmy ekonomiczne kształtowania spożycia - kryzys - próba reform - kierunki zmian*, AE Katowice 1991; Cz. Kos, *Wpływ dochodów na spożycie artykułów żywnościowych*, PWE, Warszawa 1965; B. Górecki, *Dochody, potrzeby i motywacje wydatków gospodarstw domowych*, *Ekonomista* 1981, nr 3 - 4; L. Beskid, *Przemiany spożycia w gospodarstwach domowych w Polsce w latach 70-tych*, [w:] *Diagnozy społeczne w okresie narastającego kryzysu*, Ekspertyzy IPPMI, pod red. Z. Sufina, Warszawa 1981; Z. Krasiński, H. Mruk, H. Szulce, *Ceny a rynek*, PWE, Warszawa 1985; W. Szymański, *Ceny a konsumpcja i produkcja żywności*, LSW, Warszawa 1978.

¹⁹ S. Mynarski, *Wpływ dochodu i składu osobowego rodziny na wielkość i strukturę jej wydatków*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa - Kraków, PAN, 1967; B. Waśnik, S. Wydymus, E. Zeliaś, *Wpływ czynników demograficznych na kształtowanie popytu konsumpcyjnego*, Opracowania i Materiały, IHWiU, Warszawa 1978.

²⁰ *Rynek motoryzacyjny*, pod red. Z. Krasińskiego, WKiŁ, Warszawa 1980; Z. Kędzior, E. Kieźel, *Zmechanizowany sprzęt kuchenny w działalności żywieniowej*, *Problemy Ekonomiczne* 1981, nr 4.

²¹ B. Górecki, *Ekonomika gospodarstwa domowego. Zarys problemów*, IHWiU, Warszawa 1979; B. Waśnik, S. Wydymus, A. Zeliaś, *Wpływ... op. cit.*; L. Beskid, *Ekonomiczne uwarunkowanie rozwoju konsumpcji*, [w:] *Badania nad wzorami konsumpcji*, pod red. J. Szczepańskiego, Ossolineum, Wrocław 1977; K. Mazurek-Łopacińska, *Mechanizm... op. cit.*

²² J. Więcek, Z. Zarzycka, *Wpływ czynników demograficzno-społecznych na poziom i strukturę wydatków gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1988, op. cit.; L. Beskid, *Ekonomiczny i społeczny wymiar przemian warunków życia w latach 1980 - 1985*, w: *Waninki i sposób życia - zachowania przystosowawcze w kryzysie*, pod red. L. Beskid, IFiS PAN, Warszawa 1989.

²³ *Perspektywy i uwarunkowania rozwoju handlu w Polsce*, pod red. H. Szulce, IRWiK, Warszawa 1991; J. Dietl, *Handel we współczesnej gospodarce*, PWE, Warszawa 1991; R. P. Bagozzi, Causal, J. F. Engel, R. D. Blackwell, P. W. Miniard, *Consumer Behavior*, Dryden Press, New York 1986.

Istotnym czynnikiem towarzyszącym procesowi konsumpcji żywności, aczkolwiek nie posiadającym treści ekonomicznej, jest czas. Czynnikiem ten mimo że, bezpośrednio nie był eksponowany i wyróżniony, to jednak przy omawianiu problematyki spożycia trudno go pominąć. Wpływowi czasu bowiem podlegają nie tylko procesy konsumpcji, ale również czynniki je opisujące. Wokół zagadnień badania wpływu czasu na różne zjawiska rozwinęła się szczególnie dziedzina badań statystyczno-ekonometrycznych — analiza tendencji rozwojowej. Inną zmienną, podobnie jak czas, pośrednio kształtującą konsumpcję jest przestrzeń, której wpływ na kształtowanie się procesów konsumpcji był również przedmiotem badań²⁴.

Z dokonanego przeglądu polskiej literatury z zakresu badań nad konsumpcją żywności wynika, że aczkolwiek liczba analizowanych czynników determinujących spożycie żywności obejmowała bardzo szerokie spektrum to wyodrębniane przekroje i poziomy analizy były mało zróżnicowane. Z reguły analizie ilościowej poddawano te, które łatwo można było kwantyfikować. W przypadku pozostałych analiza sprowadzała się do opisu jakościowego i wskazania kierunków potencjalnych zależności. Niemniej wyniki dotychczasowych badań dostarczają wielu znaczących wniosków i obserwacji pozwalających na sformułowanie dalszych kierunków i zakresów dociekań. Między innymi wyraźnie rysuje się konieczność kompleksowego badania determinant spożycia uwzględniających możliwie ich pełną listę i wszystkie dopuszczalne poziomy analizy.

FACTORS AND LEVELS OF ANALYSIS IN THE RESEARCH INTO FOOD CONSUMPTION

S u m m a r y

The paper outlines basic types of investigation of the determinants of food consumption. Particular attention has been drawn to the necessity of carrying out the analysis of food consumption on different levels: micro, mezo and macro. This approach enables us to differentiate between different levels of the influence of individual determinants depending on the assumed level of analysis.

²⁴ B. Podolec, K. Zajac, *Ekonometryczne metody wyodrębniania rejonów konsumpcji*, PWE, Warszawa 1975; A. Szromnik, *Handel - konsument - przestrzeń*, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa 1990, *Badanie przestrzenne rynku i konsumpcji. Przewodnik metodyczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.